

УДК 342.9

УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ НОРМАТИВНОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА, МОРАЛІ, РЕЛІГІЇ ТА ЗВИЧАЇВ

Сергій САЄНКО,

кандидат юридичних наук, доцент, заступник начальника кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка

SUMMARY

The article presents the characteristics of administrative law, morality, religion and customs. Based on the analysis of scientific viewpoints, the provisions of Ukrainian legislation and its implementation it is studied the properties on which these social rules differ. It is noted that the rules of administrative law have a dialectical relationship with the state, define the formal equality of subjects of public relations, fixed in certain sources, and develop a certain dynamics. Attention is drawn to the semantic peculiarities and the procedure of implementation of the rules of administrative law, a significant level of detail of their sanctions, procedure of use of these rules in a number of persons, in time and space.

Key words: norm, administrative law, morality, religion, customs, traditions, the normative system.

АНОТАЦІЯ

У статті наводиться характеристика норм адміністративного права, моралі, релігії, звичаїв. На підставі аналізу наукових точок зору, положень українського законодавства та практики його застосування досліджуються властивості, за якими дані соціальні норми відрізняються. Наголошується, що норми адміністративного права мають діалектичний зв'язок з державою, визначають формальне рівноправ'я суб'єктів суспільних відносин, закріплюються в певних джерелах, розвиваються з певною динамікою. Звертається увага на семантичні особливості та процесуальний порядок реалізації норм адміністративного права, значний рівень конкретизації їх санкцій, правила дії даних норм за колом осіб, у часі та просторі.

Ключові слова: норма, адміністративне право, мораль, релігія, звичаї, традиції, нормативна система.

Постановка проблеми. Одними із структурних елементів сучасної соціонормативної системи України є норми моралі, релігії, звичаїв (традицій) та адміністративного права. На такі соціальні регулятори сьогодні українським суспільством покладається завдання щодо належного та ефективного забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Але чи зможуть соціальні норми впоратися із такою місією в сучасних умовах – засвідчить лише час. Сподіваємося, що їх потенціалу вистачить для реалізації зазначеного завдання.

Норми моралі, релігії, адміністративного права та звичаїв (традицій) в соціонормативній системі України тісно взаємозв'язані. Але варто зауважити, що такий взаємозв'язок не виключає, а навпаки припускає наявність певних відмінностей між цими соціальними регуляторами. До того ж необхідно враховувати, що такі різновиди нормативних регуляторів – це різні, але не антагоністичні явища, і перебільшення їх відособленості один від одного може привести до правового нігілізму, з одного боку, та звільненню від морально-духовних принципів суспільства, держави й правосуддя – з іншого. У зв'язку з цим на порядку денному перед вченими-адміністративістами стоїть завдання щодо необхідності дослідження не лише спільних рис зазначених феноменів, а й відповідної сукупності властивостей, за якими норми адміністративного права відрізняються від інших соціальних нормативів або ж схожі з деякими із них.

Властивості, по яких варто розрізняти дані норми в чіткому усталеному переліку раз і назавжди неможливо представити, оскільки вони можуть бути різними як по якісному, так і по кількісному вираженню, сутнісному та змістовному їх віддзеркаленню в свідомості певного дослідника. Пов'язано, насамперед, це з тим, що правники доволі часто використовують різні методологічні підходи до вивчення вказаних соціальних нормативів, суб'єктивно інтерпретуючи наявність певних взаємозв'язків і відмінностей між ними. Крім того, не слід забувати й про те, що дані норми не є застиглими соціальними регуляторами. Їх зміст і соціальна затребуваність постійно змінюються з розвитком українського суспільства, що, у свою чергу, теж відіграє важливу роль у питаннях чіткого визначення переліку властивостей, за яким ці норми можуть сприйматися як співвідносні чи відособлені соціальні регулятори.

І якщо звертати увагу на вказані методологічні передумови, то будь-якій особі, яка зацікавиться проблемами співвідношення даних норм, стане зрозумілим, що дослідники можуть лише на певний час наблизитися до вираження в системному вигляді означених властивостей, так чи інакше представляючи їх словесну інтерпретацію. Однак відповідні спроби науковцям не варто припиняти й надалі, що дозволить оперативно виявляти нові розбіжності між вказаними феноменами та напружувати певні заходи для послаблення їх де-

структивного впливу на розвиток українського соціуму, законодавства та практики його реалізації.

Мета статті. Ми спробуємо висловити лише авторську позицію щодо того, як сьогодні можна в певному згрупованому вигляді представити сукупність відповідних властивостей, за якими норми моралі, релігії, звичаїв (традицій) та адміністративного права варто розрізняти, та на яку в подальшому потрібно орієнтуватися при побудові соціально-орієнтовної прагматично вивіреної державної адміністративно-правової політики.

Викладення основного матеріалу. Звернувшись до аналізу наукової думки, положень вітчизняного законодавства та практики його застосування, ми дійшли висновку, що норми адміністративного права України вирізняються з поміж інших нормативних феноменів, перш за все, своєю публічно-інституціональною природою. Публічно-інституціональний характер певною мірою простежується лише в окремих релігійних нормах. У нормативному ж компоненті моралі та звичаїв, що сьогодні домінують в українському суспільстві, таку рису нам не вдалося виявити. На сьогоднішній день відповідні відмінності фіксує й більшість інших дослідників. Так, зазвичай, вони відзначають, що:

– норми адміністративного права об'єктивно формулюються в процесі державної правотворчої діяльності [1, с. 110];

– у створенні, корегуванні та відміні релігійних норм використовуються певні релігійні «організації» (церкви, секти, деномінації, культу тощо) [2, с. 21];

– інституціональна природа інших нормативів не ідентифікується завдяки тому, що вони, як правило, не мають об'єктивно вираженої форми [3, с. 14].

Отже, чітко зафіксована іституціональність – це головна відмінна ознака саме норм адміністративного права, через яку вони зв'язуються з правовою сутністю держави (публічної влади).

Але варто зауважити, що сучасна філософсько-правова думка подібний зв'язок правових норм з державою обґрунтовано відносить до діалектичних, зазначаючи при цьому, що право «з одного боку, безсильне та декларативне без державного втручання, а з іншого – лімітує та спрямовує це втручання, перетворюючи його на засіб захисту конституційних свобод» [4, с. 417]. Тому в указаній відмінній особливості державно-владний характер норм адміністративного права нами не абсолютизується, та й не можна його ніколи абсолютизувати, як це робилося, наприклад, у деяких працях радянського періоду.

Тоді норми адміністративного права трактувалися переважно як щось таке, що без спеціального апарату державного примусу не може існувати та має імперативний характер. Сьогодні вони так само пов'язані з державою (публічною адміністрацією) й використовуються нею в якості інструменту здійснення владної політики. Однак

одночасно виступають і певним засобом для обмеження деспотичних амбіцій публічної влади та забезпечення «стримувань і противаг» для неї. Безсумнівно, що саме такий зв'язок держави й норм адміністративного права відрізняє останні від інших соціальних регуляторів, які зорієнтовані, передусім, на формування світоглядних позицій особи.

Відмінності між досліджуваними різновидами соціальних норм вдалося углядіти і в тому, що їх санкції різною мірою конкретизують наслідки, які можуть настати для певного суб'єкта. Як правило, санкції адміністративно-правових норм містять чіткі вказівки щодо переліку примусових заходів, їх розміру, можливостей альтернативного поєднання та застосування. Указану особливість сьогодні достатньо чітко ілюструють положення Кодексу України про адміністративні правопорушення [5]. Знаходить вона своє підтвердження також у практиці застосування адміністративно-нормативних приписів судами України, що доступна для загального ознайомлення на сайті Єдиного державного реєстру судових рішень [6].

Стосовно санкцій норм моралі й звичаїв можна зазначити, що вони таким рівнем конкретизації не володіють, бо конструюються здебільшого саме під час засудження чи схвалення відповідних вчинків суб'єкта з одночасним паралельним визначенням рівня примусового або заохочувального впливу на останнього. Певну конкретизацію мають лише санкції деяких релігійних норм, про що дозволяє стверджувати аналіз постулатів окремих релігійних конфесій (мова йде про такі санкції, як анафема, каяття, прокляття, потрапляння у пекло після смерті [7, с. 219; 8, с. 110] тощо). Але і вони так само не мають чітко визначеної системи, альтернатив заміни та поєднання, а також інших правил їх застосування.

Відмінною властивістю норм адміністративного права України варто визнати і їх загальнообов'язковість для учасників суспільних відносин, що може забезпечуватися не лише шляхом використання методів переконання та заохочення, але й за допомогою застосування відповідної системи адміністративно-примусових заходів. Схожу властивість мають й окремі релігійні норми. Проявляється це у тому, що дотримання останніх в Україні контролюється різноманітними релігійними конфесіями, а обов'язковість забезпечується шляхом укорінення в свідомості певного адепта віри в існування священного, побоювань втратити зв'язку з ним.

Норми ж моралі та звичаїв такої властивості, як правило, позбавлені, оскільки вони забезпечуються силою громадської думки, колективними поглядами тощо. Тому порушення останніх не спричиняє втручання державних органів і, як результат, – несприятливих у правовому сенсі наслідків для порушника. А що стосується морального засудження, неприйняття суспільством негативних у моральному та традиційному відношенні

діянь суб'єктів суспільних відносин, – то глибина й ефективність покарання чи виховного моменту в цьому випадку залежить від моральних і духовних якостей порушника. Чи буде він сприйнятливий до засудження або не зверне на це ніякої уваги, – наслідок його виховання, рівня усвідомлення необхідності слідувати певним традиціям, а також приналежності до певної соціальної групи.

Однією з істотних ознак, за якою норми моралі, звичаїв і релігії можна відрізнити від норм адміністративного права, є віддзеркалення останніми формального рівноправ'я суб'єктів суспільних відносин. Як виявляється, такої рівності інші норми не передбачають, а в адміністративному праві – це головна передумова для того, щоб воно могло реалізовувати свої завдання з врегулювання соціальних конфліктів. Правова рівність забезпечує застосування «рівного масштабу до різних людей», заперечення обов'язків і привілеїв, що доволіно можуть покладатися на особу, створює передумови для стабільності розвитку суспільства та його юридичної рівноваги. Ця важлива характеристика норм адміністративного права відіграє роль «абстрактно-загальної форми суспільних відносин, що включає разом з формальною рівністю також момент формальної свободи» [9, с. 344].

Обумовлене нормами адміністративного права існування правової свободи і правової рівності, у свою чергу, є умовою для свободи здійснення внутрішнього розсуду та вибору певних рішень морально незалежною духовно автономною особою. Норми адміністративного права в цьому плані є втіленням вимог Конституції України, в якій зазначено, що всі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах (ст. 21), для них не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних чи інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками (ст. 24).

Можна говорити й про те, що аналізовані різновиди соціальних норм розвиваються з різною мірою динаміки. Норми звичаїв і релігійні імперативи, як правило, характеризуються найбільшою консервативністю. Меншою мірою дана характеристика спостерігається у нормах адміністративного права. Норми ж моралі є найбільш динамічними соціальними регуляторами.

Пов'язано це з тим, що найчастіше зміни в моральній системі суспільства передують змінам в адміністративному праві України, релігії чи традиціях. Тому норми моралі в переважній більшості життєвих ситуацій служать джерелом модернізації адміністративно-правових норм. Якщо з'являється чи змінюється будь-яка суспільна цінність, то спочатку вона задовольняється появою нових моральних вимог, а вже потім, за потреби, захищається за допомогою норм

адміністративного права, або ж норми моралі трансформуються шляхом публічно-владного санкціонування в адміністративно-правові норми.

Проте дослідниками помічено, що такий консервативний розвиток права «навздогін» моралі відбувається не завжди [10, с. 254-258]. Як виявляється, відповідні виключення з цього правила виникають тоді, коли необхідно прийняти нові реформаційні адміністративно-правові акти, що необхідні українському суспільству для його подальшого прогресивного розвитку. Тоді, для прискорення процесу соціально-правових реформ, публічна влада бере на себе відповідальність по «каталізуючому» розвитку адміністративно-правових норм. І такі норми спочатку не мають під собою безумовної моральної підтримки в соціумі та встановлюються з розрахунку на її появу в майбутньому.

Відмітною особливістю норм адміністративного права є й те, що вони згруповані в певну систему та їх можна ідентифікувати за письмовою формою вираження. Адміністративно-правові норми зводяться та диференціюються у відповідні нормативно-правові акти, що становлять велике та розгалужене законодавство. Релігійні норми теж в цілому отримали письмове й системне оформлення в сакральних джерелах – Біблії, Торі, Самаведі, Трипітаці, Корані [11]. Норми ж моралі та звичаїв, як правило, не мають подібної письмової і систематизованої форми вираження, вони не підконтрольні волі законодавця, а виникають й існують у свідомості людей, інколи закріплюючись у творах письменників, різних етичних кодексах тощо.

Наявність форм зовнішнього вираження адміністративно-правових і релігійних приписів обумовлює властиву їм, на відміну від норм моралі й традицій, особливу мову, якій відповідає спеціальна термінологія та вимоги до семантичних форм. Мову правових і релігійних нормативних регуляторів дослідники відносять до «семантично автономних» [12, с. 92-93], тобто незалежних від оповідача, слухача, в цілому від конкретних умов продукування [13, с. 7, 8].

Учені додатково акцентують увагу й на тому, що мова всіх правових норм є конвенційною (слова та слововосполучення є засобом позначення предметів, явищ, понять) та достатньо умовною (про що можуть свідчити наступні мовні вирази: «злісна непокора», «образа», «на свій розсуд» тощо), а мова релігійних норм сприймається віруючими цілком реальною [14, с. 11]. Як вказує Н.Б. Мечковська, для релігії властиве уявлення, що слово – це не позначення певного предмета, а його частина, тому, наприклад, порушення словесного ритуалу може навіть образити, прогнати вищі сили чи нашкочити їм [15, с. 46]. Найбільш виразно вказана особливість спостерігається в християнстві, коли при приготуванні культових справ про сам процес приготування навіть заборонено говорити, оскільки завдяки цьому їжа може зіпсуватись. Показовим у цьому плані також є і те, що

під час благословення священнослужителі вживають суворо визначену словесну формулу.

У вказаних нормативів є відмінності й аксіологічного характеру. Насамперед, це несхожість їх оціночних критеріїв. Так, зокрема, норми адміністративного права регулюють суспільні відносини, ґрунтуючись на такі категорії, як юридичні права та обов'язки, правомірне й неправомірне, законне та незаконне тощо. Норми ж моралі та звичаїв визначають оцінку людських вчинків з позиції чесного й безчесного, похвального й ганебного, благородного та неблагородного, совісті, честі, порядності. У релігійних нормах оцінка поведінки людей проводиться здебільшого з позицій ненависті до гріховного. При цьому в християнській традиції вона доповнюється любов'ю до грішника.

Натомість іудейська, ісламська та індуська традиції схиляються до оцінки людських вчинків з позиції еквівалентної відплати за вчинене. Мова йде про так званий принцип «око за око», що викладений, наприклад, у Корані (Сура 2 аль-Бакара (Корова) – аяти 2:178; 2:191; 2:194 та ін.) [8, с. 40].

Крім того дані норми й самі сприймаються українським соціумом як певні цінності з різним аксіологічним значенням. Адміністративно-правові норми визнаються загальними соціальними цінностями. Їх легітимація суспільством не обумовлює обов'язкового соціального консенсусу (схвалення всіма його членами), а саме адміністративне право не втрачає нормативності у випадку невизнання його цінності окремим індивідом. Натомість, релігійні, моральні та традиційні норми характеризуються в якості індивідуальних соціальних цінностей, бо пов'язані з постійним відчуттям особою свого зв'язку зі священним, моральними або, відповідно, традиційними вподобаннями особи.

Від інших різновидів соціальних нормативів норми адміністративного права відрізняються й тим, що на дії суб'єктів, які порушують вимоги останніх, публічна адміністрація реагує покладанням юридичної відповідальності, причому порядок її застосування носить виключно процесуальний характер. Це достатньо ілюструють положення багатьох нормативно-правових актів, зокрема, наказів: Міністерства фінансів України «Про затвердження Порядку оформлення Державною фінансовою інспекцією України та її територіальними органами матеріалів про адміністративні правопорушення» від 9 грудня 2013 № 1045 [16], Міністерства внутрішніх справ України «Про питання щодо застосування адміністративного законодавства України органами внутрішніх справ України» від 4 жовтня 2013 року № 950 [17], Міністерства юстиції України «Про затвердження Інструкції з оформлення матеріалів про адміністративні правопорушення за порушення законодавства про Національний архівний фонд та архівні установи» від 25 вересня 2013 року № 2013/5 [18] та ін.

Чіткі процедури відповідальності за порушення норм моралі й звичаїв відсутні, переліку пом'якшуючих і обтяжуючих обставин, строків і суб'єктів застосування відповідних заходів впливу за невиконання вимог даних норм не встановлено. Покарання виражається в моральному засудженні особи, яка несе відповідальність не перед державою, а перед соціумом, певною спільнотою, окремими людьми, що її оточують.

Стосовно ж релігійних норм можна відзначити, що порядок застосування відповідальності за порушення окремих із них теж деякою мірою конкретизовано певними релігійними конфесіями, хоча й не так детально, як це простежується щодо норм адміністративного права. При цьому виокремлюються й такі заходи впливу, що взагалі не передбачають процесуально-процедурного характеру застосування. Згадаємо хоча б про божу кару, щодо якої взагалі важко виявити будь-які процесуальні особливості застосування. І причина тому – її трансцендентна природа.

Науковці відзначають, що рівень вимог, які пред'являються до поведінки суб'єкта, значно вище в норм моралі та релігії [19, с. 85]. Ми також підтримуємо дану тезу, оскільки вважаємо, що останні часто вимагають від людей більшого, чим офіційно прописані в законодавстві норми адміністративного права або наявні в українському соціумі нормативні регулятиви звичаїв (традицій). Стосовно останніх можна відзначити, що вони допускають у певних випадках як аморальну, так і адміністративно-протиправну поведінку. Так, зокрема, під час проведення весільних обрядів розпивають спиртні напої, виготовляється самогон з метою пригощання запрошених гостей (переважно в сільській місцевості), люди з'являються в громадських місцях у п'яному вигляді, висловлюються нецензурною лайкою і таке інше.

Релігійні ж норми взагалі не допускають будь-якої антирелігійної поведінки певних adeptів, у тому числі й тієї, що може лише частково заборонятися нормами адміністративного права. Йдеться, зокрема, про заборону ісламом азартних ігор будь-де [20, с. 87], буддизм негативно ставиться до вживання алкогольних напоїв [21, с. 127] тощо.

Норми суспільно домінуючої моралі не допускають і не передбачають будь-яких проявів аморальної поведінки у будь-кого, тоді як норми адміністративного права передбачають покарання лише за особливо грубі проступки у сфері функціонування суспільної моралі та поширюються лише на осіб, що визнаються в Україні суб'єктами адміністративного права. Наочним підтвердженням подібних висновків можуть служити склади деліктів, що зафіксовані окремими статтями чинного Кодексу України про адміністративні правопорушення. Для прикладу можна згадати про нормативні приписи: ст. 156 «Порушення правил торгівлі пивом, алкогольними, слабоалкогольними напоями і тютюно-

вими виробами»; ст. 173 «Дрібне хуліганство»; ст. 1731 «Поширювання неправдивих чуток»; ст. 180 «Доведення неповнолітнього до стану сп'яніння»; ст. 1811 «Заняття проституцією»; ст. 184 «Невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей» [22, с. 3-4].

Отже, норми моралі й релігії, порівняно з нормами адміністративного права, є більш вимогливішими до поведінки суб'єкта. Саме вони є категоричними імперативами, що орієнтують останнього на відповідний ідеал у соціальному спілкуванні та розвитку. Норми ж звичаїв взагалі таких імперативних вимог можуть не висувати.

Специфіку відособленості адміністративно-правових норм від інших нормативів у соціонормативній системі України характеризує також і предметно-територіальна сфера дії вказаних соціальних регуляторів. Як правило предметно-територіальна сфера дії моральних норм дещо ширша за сферу дії норм адміністративного права, релігії та звичаїв – тому їх межі в цілому не співпадають. Пов'язано це з тим, що регулюючому впливу норм моралі піддаються в принципі всі види та форми взаємовідносин між людьми, включаючи й особисті стосунки (дружба, любов, кохання тощо) незалежно від певної території. Таких особливостей норми адміністративного права України, звичайно, позбавлені. Вони: 1) регулюють одні із найбільш важливих сфер суспільних відносин; 2) таке регулювання відбувається в межах територіальної юрисдикції України.

Стосовно предметно-територіальної сфери дії звичаєвих норм правники вказують на наступні особливості: 1) місцеві звичаї – регулюють суспільні відносини, що виникають через місцеві особливості; 2) національні звичаї – регулюють відносини на рівні всієї країни і мають більше сили порівняно з місцевим звичаєм; 3) спеціальні звичаї – можуть мати як територіальний, так і екстериторіальний характер дії, а поширюються вони на відносини підприємницької, торгівельної діяльності тощо; 4) існує ряд і партикулярних (локальних) звичаєвих норм, що регулюють суспільні відносини міждержавного характеру [23, с. 55-57].

Релігійні ж норми мають екстериторіальний характер дії і регулюють, як наголошують дослідники, суспільні відносини лише двох планів – об'єктивного й суб'єктивного. Об'єктивний план – це відносини між прихильниками однієї релігії, між віруючими та служителями культу, між віруючими різних конфесій. Суб'єктивний аспект релігійних відносин – це відносини між суб'єктом релігії і священним [24, с. 12].

Аналізовані соціальні нормативи мають і різні прояви свого часового буття. У науковій літературі висловлено думку про те, що неможливо точно вказати на час виникнення норм моралі, а також визначити термін їх дії, оскільки вони не обмежені часом [25, с. 114-115].

Останню особливість відмічають теж у нормативних регуляторах звичаїв і релігії, хоча в наближеному варіанті й робляться спроби щодо визначення відповідного проміжку часу, протягом якого могли виникнути певні традиції та релігійні вірування, відповідно і їх нормативна складова [23, с. 10-33].

Порівняно з указаними соціальними регуляторами норми адміністративного права характеризуються більш конкретними часовими параметрами свого буття, оскільки можна достатньо чітко спробувати встановити, коли адміністративно-правову норму було прийнято, введено в дію, ліквідовано тощо. Спираються при цьому, зазвичай, на зміст нормативних приписів Конституції України (ст. 57, 58, 94) [26] та Указу Президента України «Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності» від 19 червня 1997 року № 503/97 [27]. Приймаються до уваги також і положення тих нормативних актів, які містять дані норми; корегують їх зміст; припиняють дію останніх.

Висновки. Підсумовуючи наведене, слід ще раз акцентувати увагу на тому, що норми моралі, адміністративного права, релігії та звичаїв є дійсно дещо різними соціальними регуляторами. Незважаючи на це, вони всі важливі для поступального й ефективного демократичного розвитку сучасного українського суспільства. Відмінні особливості лише додатково фіксують цінність кожного із вказаних нормативів для соціального регулювання та дозволяють їх ідентифікувати в розгалуженій соціонормативній системі України.

Список використаної літератури

1. Адміністративне право України. Академічний курс : підручник : у двох томах : Том 1. Загальна частина / Ред. колегія: В.Б. Авер'янов (голова). – К. : Видавництво «Юридична думка», 2004. – 584 с.
2. Куницын И.А. Юридические проблемы социальной адаптации религиозных объединений в России / И.А. Куницын // Закон и право. – 2001. – № 1. – С. 20–24.
3. Нижечек В.И. Право и нравственность в социалистическом обществе / В.И. Нижечек. – Иркутск : Изд-во ИГУ, 1973. – 361 с.
4. Соловьев Э.Ю. Прошлое толкует нас: (Очерки по истории философии и культуры) / Э.Ю. Соловьев. – М. : Политиздат, 1991. – 432 с.
5. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 року № 8073-X // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1984. – додаток до № 51. – Ст. 1122.
6. Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua>.
7. Библия: Книги священного писания Ветхого и Нового Завета. – М. : Объед. библ. общ-ва, 1993. – 1127 с.
8. Коран / Перевод смыслов Э.Р. Кулиева. – Изд. 5-е, испр. и доп. – М. : Умма, 2004. – 687 с.
9. Нерсесянц В.С. Право и закон. Из истории правовых учений / В.С. Нерсесянц; Отв. ред. : Л.С. Мамут. – М. : Наука, 1983. – 367 с.

10. Цанн Ф. На пути к гражданскому обществу: нравственные оппозиции / Ф. Цанн. – М., 1991. – 458 с.
11. Пайда Ю. Релігійні норми в системі нормативного регулювання суспільних відносин [Електронний ресурс] / Ю. Пайда. – Режим доступу : <http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/5798/%DE>.
12. Вовк Д.О. Право і релігія : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Вовк Дмитро Олександрович. – Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2008. – 211 с.
13. Рикер П. Герменевтика. Этика. Политика: Московские лекции и интервью / П. Рикер ; Пер. с фр. И. Сергеевой. – М. : Academia 1995. – 160 с.
14. Вовк Д.О. Право і релігія : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Д.О. Вовк. – Харків, 2008. – 21 с.
15. Мечковская Н.Б. Язык и религия : лекции по филологии и истории религий / Н.Б. Мечковская. – М. : Агентство «ФАИР», 1998. – 357 с.
16. Про затвердження Порядку оформлення Державною фінансовою інспекцією України та її територіальними органами матеріалів про адміністративні правопорушення : Наказ Міністерства фінансів України від 9 грудня 2013 № 1045 // Офіційний вісник України. – 2014. – № 6. – Ст. 177.
17. Про питання щодо застосування адміністративного законодавства України органами внутрішніх справ України : Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 4 жовтня 2013 року № 950 // Офіційний вісник України. – 2013. – № 89. – Ст. 3288.
18. Про затвердження Інструкції з оформлення матеріалів про адміністративні правопорушення за порушення законодавства про Національний архівний фонд та архівні установи : Наказ Міністерства юстиції України від 25 вересня 2013 року № 2013/5 // Офіційний вісник України. – 2013. – № 76. – Ст. 2859.
19. Маритен Ж. Человек и государство / Ж. Маритен ; пер. с англ. Т. Лифинцевой. – М. : Идея-Пресс, 2000. – 196 с.
20. Кардави Ю. Дозволенне и запретное в исламе / Ю. Кардави ; пер. с араб. М. Селяхметдинова. – М. : Умма, 2005. – 352 с.
21. Кеоун Д. Буддизм / Д. Кеоун; Пер. с англ. Н.Л. Некрасовой. – М. : Весь мир., 2001 – 176 с.
22. Морозова В.О. Адміністративна відповідальність за правопорушення проти громадської моралі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Морозова Вікторія Олексіївна. – Академія державної податкової служби України, Ірпінь, 2002. – 202 с.
23. Васянович О.А. Правовий звичай як форма права у сучасних правових системах : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Васянович Ольга Анатоліївна. – Інституту держави і права імені В.М. Корецького Національної Академії Наук України, Київ, 2010. – 214 с.
24. Юрій М.Ф. Релігієзнавство : навч. посіб. / М.Ф. Юрій. – К. : Дакор, 2006. – 408 с.
25. Гетьман-П'ятковська І.А. Право та мораль : теоретико-правові проблеми співвідношення та взаємодії : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Гетьман-П'ятковська Ірина Анатоліївна. – Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України, Київ, 2007. – 210 с.
26. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
27. Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності : Указ Президента України від 19 червня 1997 року № 503/97 // Офіційний вісник України – 1997. – № 24. – С. 11.